

Šiaulių dvaras Šiaurės vidurio Lietuvos dvarviečių archeologinių tyrimų kontekste

Virginija Ostašėnė

Klaipėdos universitetas
virginija.osta@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2983-5161>
<https://ror.org/027sdcz20>

Anotacija. Lietuvos dvarai – svarbi istorijos ir kultūros paveldo sritis, kuri jau daug dešimtmečių tyrinėjama įvairiais aspektais – istoriniu, architektūriniu, ekonominiu, kultūriniu, menotyriniu ir paveldosauginiu. Tuo tarpu dvarvietės archeologiniais metodais tirti pradėtos palyginti neseniai. Dvarai intensyviau imti tyrinėti tik XX a. paskutiniajame dešimtmetyje, o pastaraisiais dviem dešimtmečiais didesnės ar mažesnės apimties archeologiniai tyrimai kasmet atliekami net keliolikoje ar kelyse dešimtyse dvarviečių. 2023 metų duomenimis, Lietuvoje archeologiškai tyrinėta daugiau nei 200 dvarų sodybų ir dvarviečių, iš jų – 26 Šiaurės vidurio Lietuvoje. Vienas pagrindinių dvarų pažinimo aspektų – dvaro lokacija kraštovaizdyje ir jų statiniai: erdvinis dvaro sodybos pastatų išsidėstymas, jų suplanavimas, statybos technika ir naudotos medžiagos, funkcinė paskirtis. Daugumos dvarų sodybų raida truko ne vieną šimtmetį – buvo keičiamas sodybos suplanavimas, jos užstatymas, vieni statiniai sugriauti karų ar gaisrų metu, kiti nugriauti kaip praradę funkcionalumą, dar kiti perstatyti prisitaikant prie naujų poreikių ar pastatyti nauji, atitinkantys to laikmečio poreikius. Kai kurios šios permamos užfiksuotos išlikusiuose dvarų inventoriuose, rečiau – planuose. Trūkstamos informacijos spragą padeda užpildyti archeologinių tyrimų duomenys. Straipsnio tikslas ir būtų apžvelgti vieno regiono – Šiaurės vidurio Lietuvos – dvarų archeologinių tyrimų dinamiką, jų pobūdį ir svarbiausius rezultatus, įvertinti archeologinių duomenų taikymo galimybes dvarų struktūros raidos tyrimams. Atvejo analizei pasitelkta Šiaulių dvaro sodyba, kurios archeologiniai tyrimai parodė, kad senoji dvaro sodyba kūrėsi šiaurės rytinėje jos dalyje, o XVIII–XIX a. sandūroje dvaro statiniai buvo perkelti į pietvakarinę jos pusę.

Pagrindinės sąvokos: Šiaulių dvaras, Šiaulių ekonomija, inventoriai, pastato pamatai.

Šiauliai Manor in the Context of Archaeological Research of North-Central Lithuanian Manors

Abstract. Lithuanian manors are an important area of historical and cultural heritage that has been studied for several decades from various perspectives – historical, architectural, economic, cultural, art-historical and heritage conservation. The perception of manor complexes as the objects of archaeological investigations has appeared in Lithuanian archaeology science only recently. Manors began to be more intensively studied in the last decade of the 20th century, and in the past two decades, archaeological research has been carried out annually at several dozen manor sites, ranging from small-scale to larger-scale investigations. According to data from 2023, more than 200 manor estates and manor sites have been archaeologically studied in Lithuania, 26 of them – in North-Central Lithuania. One of the main aspects of studying manors

Gauta: 2024-11-20. Priimta: 2025-11-07

Received: 20/11/2024. Accepted: 07/11/2025

Copyright © 2025 Virginija Ostašėnė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

is their location within the landscape and the buildings they contain: the spatial arrangement of the manor's buildings, their layout, construction techniques, materials used, and their functional purpose. The structures and functional zones of most manor complexes developed over several centuries – some buildings decayed on their own, others were demolished during the war and still others were rebuilt or newly constructed. Some of these changes are documented in preserved manor inventories, and more rarely in plans. Archaeological research data helps fill in the gaps of missing information. The aim of this article is to review the dynamics of archaeological research of manors in one region – North-Central Lithuania – focusing on the nature of these investigations and their most significant results, as well as to assess the possibilities of applying archaeological data to the study of the development of manor structures. For the case study, the Šiauliai manor estate was selected. Archaeological investigations indicate that the original manor complex was established in the north-eastern part of the estate, whereas at the turn of the 18th and 19th centuries, the manor buildings were relocated to its south-western section.

Keywords: Šiauliai Manor, Šiauliai Estate, inventories, building foundations.

Įvadas

Šiuolaikiniai dvarų tyrimai dažnai remiasi tarpdisciplininiu požiūriu, apimančiu istoriją, architektūrą, sociologiją ir kultūrinę antropologiją. Tokios metodologijos padeda geriau suprasti dvarų vaidmenį tiek atskiro regiono istorijoje, tiek ir platesniame Europos kontekste. Svarbiausias veiksnys, daręs įtaką Lietuvos dvarų sistemos raidai pagal Europos šalių pavyzdžius, buvo 1557 metų Valakų reforma, kurią įgyvendinus buvo iš esmės pakoreguota ir senoji dvarų sistema – perplanuotos ir sujungtos dvarų žemėnaudos su visa jų struktūra, perplanuotos dvarų sodybos, įsteigta daugybė palivarkų bei lažinio palivarkinio tipo dvarų, suformuota naujų kaimų, keičiama ir socialinė sankloda.

Iki šiol dvarai geriausiai pažįstami iš rašytinių šaltinių, kurie yra gausūs ir ganėtinai informatyvūs. Tai visų pirma XVII–XVIII a. dvarų inventoriai, kuriuose detalai aprašomi dvarų pastatai, jų išdėstymas, funkcijos, konstrukcijos ypatumai. Tik maža jų dalis yra publikuota (Jurginis, 1972; Jablonskis, 1934; Jablonskis ir Jučas, 1962; Baliulis, 1994), kiti saugomi Lietuvos valstybės istorijos archyve, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje. Kazio Misiaus darbuose apžvelgti reikšmingiausi Lietuvos archyvų ir bibliotekų rankraščių fondai, kuriuose saugomi dvarų dokumentai (Misius, 2008), pateikiama dvaro sąvokos ir sampratos raida, analizuojama dvaro kilmė ir seniausi Lietuvos dvarai, aprašyti dvarų istorijos šaltiniai nuo XV a. (Misius, 2022, p. 15–49). Nuo XVII a. atsiranda ir ikonografinių bei kartografinių šaltinių, kuriuos galima sieti su dvarais (Vasiliauskas ir Zabiela, 2013). Žemėlapiuose dažniausiai realistiškai piešti dvarų ir palivarkų ūkių kompleksai su kaimais, miškais, vandens telkiniais, gretimais miesteliais bei juos jungusiais keliais, kurie visi kartu sudarė lokalinės urbanistinės struktūros visumą. Stambaus mastelio planuose pateikiamas nedidelės teritorijos brėžinys, dažniausiai dvaro sodyba, kartais – su aplinkinėmis žemių valdomis.

Dvarai, kaip dideli žemės valdų kompleksai, buvo reikšmingi ekonominiai, kultūriniai ir socialiniai dariniai, turėję svarią įtaką to meto visuomenei. Todėl vienas svarbiausių jų tyrimų aspektų – tai ūkinė-ekonominė dvarų raida. Jūratė Kiaupienė tyrinėjo Lietuvos

didžiojo kunigaikščio ir bažnytinės žemėvaldos problemas XV–XVII a., daug dėmesio kreipdama į palivarkų arimų, valstiečių žemėnaudos ir feodalinės rentos formas bei jų santykį (Kiaupienė, 1988). Pagal dvarų inventorius aptarti ir dvaro struktūros dariniai, dvaro ir palivarko reikšmės kaita (Kiaupienė, 2001). XVI a. Žemaitijos privačių dvarų socialinės ir ūkio struktūros elementai, ūkinės veiklos kryptys analizuoti Jolantos Skurdauskienės tyrimuose (Skurdauskienė, 2011).

Dvarų sodybos visų pirma buvo gyvenamosios vietos. Jose vyko kasdienis gyvenimas, politiniai susitikimai, buvo rengiamos šventės ir tvarkomi ūkiniai reikalai. Sodybos tapo ne tik funkcionaliomis, bet ir estetiškomis erdvėmis, kurias sudarė statinių kompleksai su parkais bei sodais (Jankevičienė, 1968, p. 85–86). Pastaraisiais dešimtmečiais Lietuvos dvarų architektūros studijos pasipildė tyrimais, kuriuose nagrinėjama gyvenamųjų pastatų planinė ir funkcinė struktūra. XVI–XIX a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ponų medinių namų tipologija ir planavimo ypatumai analizuojami Dalės Puodžiukienės disertacijoje, kur išskirti trys stambių ir vidutinių bajorų pastatų architektūrinės raidos etapai: ankstyvasis (iki XVII a. vidurio), „barokinis“ (XVII a. vidury – XVIII a. septintasis dešimtmetis ir „klasicistinis“ (XVIII a. pabaiga – XIX a. vidury) (Puodžiukienė, 2011, p. 142). Autorė išplėtojo dar Juozo Jurginio pastebėtą nuo XVI a. vidurio atsirandančią pasiturinčių bajorų trijų kiemų struktūrą – kiemo (*dwor*), kiemelio (*dworec*) ir kluono (*gumno*) (Jurginis, 1972, p. 3). Dvaro kiemas buvo apstatytas pono bei svečių namais, arklidėmis, virtuve, pirtimi, svirnais, klėtelėmis, dvarelis kieme buvo tvartai, tarnų namai, klėtys, sūrinės, o kluono kiemas skirtas klojimams, daržinėms ir svirnam (Puodžiukienė, 2002, p. 37). Išsamiai nagrinėti esami ir neišlikę Lietuvos bajorijos mediniai gyvenamieji pastatai (ponų namai) nuo Valakų reformos iki 1861 metų, nustatyti pagrindiniai pastatų tipai ir priežastys, lėmusios jų kaitą, analizuoti architektūros savitumai (Puodžiukienė, 2020a), atskleidžiama naujų idėjų dvaruose sklaida, nulėmusi architektūros pokyčius (Puodžiukienė, 2020b). Visiškai naujai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų namų ūkis analizuotas Neringos Dambrauskaitės monografijoje „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų namai XVI a. – XVII a. pirmoje pusėje“, kur, taikant kasdienybės istorijos prieigą, buvo rekonstruota privati bajorų namų erdvė – tiek dvaro sodybos struktūra, pastatai ir jų suplanavimas, tiek ir toje aplinkoje gyvenanti žmonių grupė (Dambrauskaitė, 2019).

Nors į Kultūros vertybių registrą šiuo metu yra įtraukta apie 620 dvarų sodybų, jų fragmentų ir dvarviečių, bet dvaro, kaip archeologijos tyrimų objekto, samprata į Lietuvos mokslą atėjo palyginti neseniai. Dvarų sodybos intensyviau pradėtos tyrinėti tik XX a. paskutiniajame dešimtmetyje, o pastaraisiais dviem dešimtmečiais didesnės ar mažesnės apimties archeologiniai tyrimai kasmet atliekami net keliolikoje ar kelyse dešimtyse dvarviečių. Vienas pagrindinių dvarų pažinimo aspektų – dvaro lokacija kraštovaizdyje ir jų statiniai: erdvinis dvaro sodybos pastatų išsidėstymas, jų suplanavimas, statybos technika ir naudotos medžiagos, funkcinė paskirtis. Daugumos dvarų sodybų raida truko ne vieną šimtmetį – buvo keičiamas sodybos suplanavimas, jos užstatymas, vieni statiniai sugriauti karų ar gaisrų metu, kiti nugriauti kaip praradę funkcionalumą, dar kiti perstatyti prisitaikant prie naujų poreikių ar pastatyti nauji, atitinkantys to laikmečio poreikius. Kai kurios šios permainos užfiksuotos išlikusiuose dvarų inventoriuose, rečiau – planuose.

Trūkstamos informacijos spragą padeda užpildyti archeologinių tyrimų duomenys. Straipsnio tikslas ir būtų apžvelgti vieno regiono – Šiaurės vidurio Lietuvos – dvarų sodybų archeologinių tyrimų raidą, jų svarbiausius rezultatus, įvertinti archeologinių duomenų taikymo galimybes dvarų struktūros tyrimams. Atvejo analizei pasitelkta Šiaulių dvaro sodyba, kurios 2010–2022 metų archeologinių kasinėjimų medžiaga panaudota dvaro sodybos užstatymo tyrimui. Dvarų sodybų archeologinių tyrimų dinamikai įvertinti pasirinktas statistinis tyrimo metodas. Šiaulių dvaro sodybos užstatymo raidos tyrimuose taikyti aprašomasis ir analitinis metodai, statinių paskirties identifikavimui – lyginamasis archeologinių duomenų ir istorinių šaltinių (dvaro inventorių) metodas.

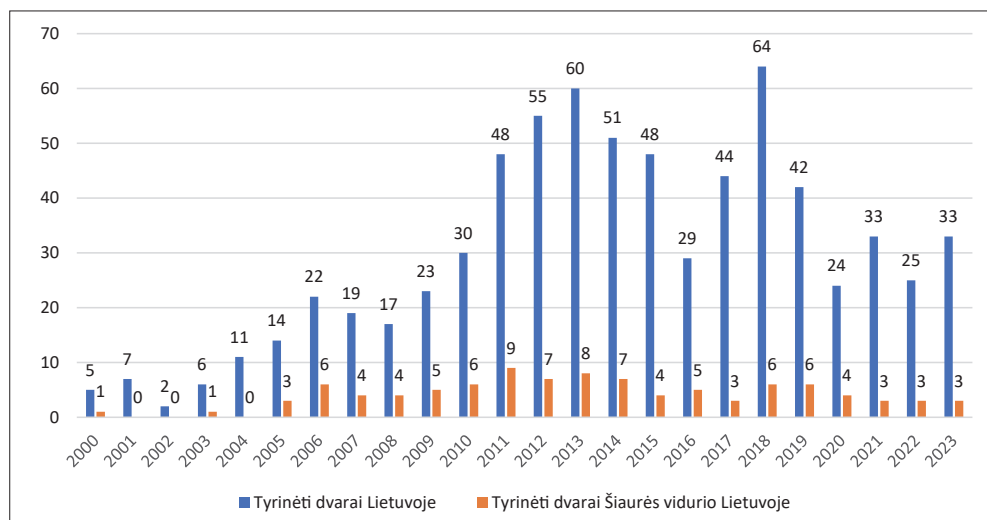
Šiaurės vidurio Lietuvos dvarviečių archeologinių tyrimų raida

Nors pastaraisiais dešimtmečiais Lietuvos dvarų archeologiniai tyrinėjimai yra gana intensyvūs, bet juose surenkama medžiaga labai skiriasi savo kiekiu ir informatyvumu. Toliau apžvelgsime Šiaurės vidurio Lietuvos regione atliktus dvarų sodybų archeologinius tyrimus, jų raidą bei svarbiausius rezultatus. Šiaurės vidurio Lietuvos regionas – dabartiniai Šiaulių, Joniškio, Pakruojo, Akmenės ir Radviliškio rajonai – iš dalies atitinka buvusią pietų Žiemgalos teritoriją.

Pirmoji dvarvietė šiame regione tyrinėta dar 1956 metais, kai Šiaulių „Aušros“ muziejaus archeologinė ekspedicija, vadovaujama Juliaus Naudužo, kasinėjo Žagarės (Žvelgaičio) piliakalnį, (Joniškio rajonas), kur aptikti dviejų laikotarpių kultūriniai sluoksniai. Pirmasis, XII–XIV a., siejamas su žiemgalių Žagarės žemės ir Kryžiaus karų laikotarpiu. Antrasis piliakalnio horizontas datuojamas XVI a. pabaiga – XVII a. ir priskiriamas Senosios Žagarės dvaro laikotarpiui. Deja, Žagarės (Žvelgaičio) piliakalnio kasinėjimų ataskaita nebuvo parašyta, nėra tiksliai žinoma, kokios archeologinės struktūros ar pastatų liekanos buvo atidengtos. Išlikęs tik čia surinktų archeologinių radinių sąrašas (ŠMa 4-15-16A), iš kurio aiškėja, jog dalis radinių priklauso XVI–XVII a. dvarvietės kultūriniam sluoksniui (durų vyris, vinys, langų stiklas, buitinė ir statybinė keramika, koklių fragmentai). Tyrinėjimų medžiaga trumpai apžvelgta periodinėje spaudoje (Naudužas, 1959, p. 3–4), o apibendrinta Ernesto Vasiliausko tik 2008 metais (Vasiliauskas, 2008, p. 153–186). Išlikęs detalus ant piliakalnio buvusio dvaro 1647 metų inventorių (Baliulis, 1998, p. 136–138). XV–XVII a. dvarvietės, be Žagarės (Žvelgaičio), dar aptiktos Punios, Aukštadvario, Gintarų, Mosėdžio ir Verkių piliakalniuose (Zabiela, 1995, p. 65–67).

Tikslingi dvarų sodybų archeologiniai tyrinėjimai pradėti XX a. aštuntajame dešimtmetyje, kai Lietuvoje kasinėtos 7 dvarvietės, bet nė viena iš jų – Šiaurės vidurio Lietuvoje. Intensyviau dvarai pradėti tyrinėti tik po Nepriklausomybės atkūrimo, XX a. paskutiniajame dešimtmetyje. Šiuo laikotarpiu daugiausia vykdyti žvalgomieji archeologiniai tyrimai, kurių tikslas buvo įvertinti dvarų sodybų išlikimo laipsnį, patikslinti jų chronologiją, nustatyti saugomas teritorijas. 1995–1998 metais tyrinėti ir pirmieji dvarai Šiaurės vidurio Lietuvoje – tai Impolių (Pakruojo rajonas), Burbiškio (Radviliškio rajonas), Kuršėnų bei Kurtuvėnų (Šiaulių rajonas). Archeologinių tyrimų dvaruose skaičius sparčiai pradėjo augti nuo 2005 metų. Tą lėmė tiek dvarų sodybų įtraukimas į valstybės

saugomų kultūros vertybių registrą, tiek ir prasidėjęs dvarų sodybų rekonstravimas bei pritaikymas visuomeninėms ar privačioms reikmėms. 2023 metų duomenimis, Lietuvoje archeologiškai tyrinėta daugiau nei 200 dvarviečių. Mūsų aptariamame regione į Kultūros vertybių registrą įtraukta 71 dvarų sodyba – 23 Radviliškio rajone, 17 – Pakruojo rajone, 15 – Šiaulių rajone, 9 – Joniškio rajone ir 7 – Akmenės rajone. Iš jų archeologiškai tyrinėtų 26, kas sudaro 36 proc. visų regiono dvarų (žr. 1 pav.). Dauguma dvarų tyrinėta po vieną kartą, surinkta tik pirminė, dažnai mažai informatyvi informacija. Kai kur tyrimai vykdyti ne vienus metus, o juose surinkta medžiaga yra gausi. Iki 2023 metų Šiaurės vidurio Lietuvoje daugiausia tyrinėtų Bubių, Kuršėnų, Kurtuvėnų, Šiaulių, Rėkyvos (Šiaulių rajonas), Burbiškio, Baisogalos (Radviliškio rajonas), Žagarės (Joniškio rajonas) ir Pakruojo dvarų sodybos. Iš jų savo ištirtumu, surinktos informacijos gausa bei archeologinių tyrimų metu surinktos medžiagos panaudojimu dvaro sodybos rekonstrukcijai išsiskiria Kurtuvėnų dvaras, tyrinėtas su pertraukomis 1995–2021 metais. Atliekantr archeologinius tyrimus čia lokalizuoti dvaro rūmų, ledainės, ratinės, sodininko namo, magazino pamatai, nustatyta parko ir parterio struktūra, ūkinio kiemo, takų bei kelių kultūriniai sluoksniai, surinkta per 50 000 radinių (Salatkienė, 2016, p. 80). Archeologiniai tyrimai leido atsekti net penkių rūmų liekanas toje pačioje dvaro sodybos vietoje – nuo ankstyviausio XVI a. medinio pastato be pamatų iki XIX a. devintojo dešimtmečio mūrinio dviaukščio su skliautuotais rūšiais.

1 pav.

Lietuvos ir Šiaurės vidurio Lietuvos dvarų archeologinių tyrimų raida 2000–2023 metais. Sudarė Virginija Ostašėnėnė.

Vienas pagrindinių dvarų pažinimo aspektų yra jo lokacija kraštovaizdyje ir patys statiniai: erdvinis dvaro sodybos pastatų išsidėstymas, jų suplanavimas, statybos technika ir naudotos medžiagos, funkcinė paskirtis. Daugumos dvarų sodybų struktūros formavimasis

truko ne vieną šimtmetį – buvo keičiamas sodybos suplanavimas, vieni statiniai nugriaujami, kiti perstatomi, pakeičiant jų medžiagiškumą, statomi nauji, atitinkantys naujausius dvaro valdytojų poreikius. Šiuos pokyčius fiksavo dvarų inventoriai, bet tik nedidelė jų dalis pasiekė mūsų dienas, o ir iš išlikusiųjų dauguma yra neišsamūs. Trūkstamos informacijos spragą padeda užpildyti archeologinė medžiaga. Kaip archeologinių duomenų taikymo dvaro sodybos raidos tyrimams pavyzdys pasirinktas Šiaulių dvaro atvejis. Pagrindiniai šio tyrimo šaltiniai – 2010–2022 metų Šiaulių dvaro sodybos archeologinių kasinėjimų ataskaitos. Tyrimų medžiaga publikuota tik informacinio pobūdžio straipsniuose tęstiniame leidinyje „Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje“ (Ostašenkovienė, 2011, p. 250–257; 2015, p. 230–233; 2018, p. 227–231; 2021, p. 268–271; 2023, p. 204–210).

Šiaulių dvaro istorinės raidos tyrimai

1589 metais Abiejų Tautų Respublikos Seimas įsteigė Šiaulių ekonomiją (kartu įkurtos Gardino, Alytaus, Bresto, Kobrino ir Mogiliovo ekonomijos). Dalis pajamų, gaunamų iš ekonomijų, turėjo būti skiriama valdovo dvarui išlaikyti (Trimonienė, 2023, p. 35). Šiaulių ekonomijos administracijos centru tapo Šiaulių dvaras. Jame galėjo gyventi ekonomijos administratorius, čia buvo įsikūrusios svarbiausios institucijos – teismas, išdas, kalėjimas, dirbo raštininkai ir kiti pareigūnai (Ibid., p. 48).

Vienas pagrindinių šaltinių, suteikiančių informacijos apie Šiaulių ekonomijos ūkinę, administracinę veiklą, ekonomijos gyventojus ir žemėvaldą, yra XVII–XVIII a. inventoriai. Juose galima rasti žinių ir apie dvaro sodybos architektūrą bei jos užstatymo raidą. Aprašant pastatus inventoriuose, nurodoma jų vieta sodyboje, funkcija, išvardijamos patalpos, vidaus įrengimas (grindys, durys, langai, krosnys ir kita), stogo danga, kartais – būklė (naujas, senas, supuvęs). Jei nenurodyta kitaip, pastatas buvęs medinis (Puodžiukienė, 2009, p. 80). Daugiausia informacijos apie Šiaulių dvaro struktūrą ir pastatus suteikia 1682, 1738, 1742 ir 1786 metų Šiaulių ekonomijos inventoriai. Išsamiausią dvaro aprašymą pateikia 1682 metų inventorių. Tuo laikotarpiu dvaras buvo aptvertas nusmailintų baslių tvora, o į jį patenkama pro dvigubus lentelėmis dengtus vartus. Kairėje pusėje nuo vartų stovėjo rūmai (*rum gospodarski*), taip pat dengti lentomis. Viduje priemenė, iš kurios patenkama į baltąjį kambarį (*do izby bialej*) ir du mažesnius kambarius, kamara ir alkierių (*alkierz*). Krosnys trys, visos žalių koklių, su mūriniu kaminu. Rūmų šone – kepykla (*piekarnia*) su dviem krosnimis duonai kepti. Pastato durys ant vyrių. Visame name buvo aštuoni stikliniai langai švino rėmuose su langinėmis ant vyrių. Netoli rūmų buvo iš akmenų mūrytas rūsys (*piwnica*) ir didelė medinė daržinė (*odryna*), abu dengti šiaudais. Šalia – didieji rūmai (*rum wielki*), dengti lentelėmis, su trimis iš plytų mūrytais kaminiais. Viduje buvo didelis kambarys su žalių koklių krosnimi, keturi mažesni kambariai, du alkieriai, kamara, virtuvė ir sandėliukas (*spizarnia*). Rūmuose buvo dar trys žalių koklių ir viena paprasta mūrinė krosnis. Langai stikliniai, švinu aptaisyti, su 11 langinių. Visos šios patalpos, išskyrus kamara ir virtuvę, buvo išklotos lentinėmis grindimis. Po pastatu buvo iš plytų mūrytas rūsys su skliautu. Netoli didžiųjų rūmų stovėjo išdo pastatas (*skarbiec*), dengtas lentelėmis, su dvejomis geležinėmis durimis ir skląščiais. Nuo išdo į

laukus vedė dvigubi vartai, o už jų – pirtis. Dar dvaro teritorijoje buvo *bravoras* (*browar*), nauja šunidė (*psarnia*), arklidės (*stajnia*), vežiminė (*wozownia*) ir naujai pastatytas dviejų aukštų kalėjimas (*turma*). Dešinėje dvaro pusėje augo vyšnių sodas ir buvo didelis daržas, aptvertas medine tvora (AGADa 4164, l. 1-5).

1742 metų inventoriuje rašoma, kad iš Šiaulių miesto į dvarą buvo įvažiuojama pro senus vartus, o pats dvaras aptvertas tvora. Kairėje pusėje stovėjo rūmų pastatas (*budynek gospodarski*), dengtas skiedromis, su šešeriomis durimis ir žalių koklių krosnimis. Jo gale – kepykla su dviem krosnimis. Šalia pastato arklidė (*stajienka*), dengta šiaudais. Toliau stovėjo svirnas (*szpichleń*), dengtas gontais, skirtas javams laikyti. Prie svirno – mūrinis lobynas (*skarb*) su geležinėmis durimis, spyna ir grotomis. Po juo – du rūšiai. Žemiau, prie svirno, stovėjo arklidė – visai naujai pristatyta, tvarkinga ir gerai įrengta, su pertvaromis (AGADc 4169, l. 11–12).

Po Antano Tyzenhauzo reformų 1786 metais surašytame inventoriuje minimas rąstinis gyvenamasis namas (oficina), dengtas čerpėmis, su trimis kambariais ir alkieriumi. Jame buvo dvi glazūruotų koklių ir viena mūrinė krosnis. Grindys viename kambaryje iš plytų, kitur – iš lentų. Antroji oficina taip pat iš tašytų rąstų, čerpių stogu, su kepykla ir mūrine krosnimi. Priešais ją – *bravoras*. Dvaro teritorijoje buvo kluonas (čia krosnis ir sienos – mūrytos iš plytų), malūnas, sūrinė, kepykla, suręsta iš pusiau apipjautų rąstų, 4 kiaulidės po vienu šiaudiniu stogu, ledo rūsys. Atsiranda ir mūrinių pastatų – iš akmenų mūryti tvartas ir daržinė bei tuščias kluonas, visi dengti šiaudais. Tarp tvartų – šulinys su naujai pastatyta pompa. Dvaro sodyba aptverta nauja tvora (LVIAa, l. 2, 3).

Pirmuoju Šiaulių ekonomijos šaltinių ir istorijos tyrinėtoju laikomas Mauricijus Hriškevičius (1801–1864), kurio surinkta archyvinė medžiaga, Pirmojo pasaulinio karo metu sudegus ekonomijos archyvui, išlieka unikaliu šaltiniu regiono istorijos tyrimams. Deja, rankraščio originalas nėra rastas, galime naudotis nedidele viso darbo dalimi, išversta Mečislovo Davainio-Silvestraičio (Hriškevičius, 1922).

Apie vėlesnį, XIX a. dvaro raidos laikotarpį galima spręsti ir iš valdų planų, brėžinių, piešinių bei XX a. pradžios nuotraukų. Dvarus, kurių valdos šliejosi prie miestų arba buvo netoli jų, galima rasti pavaizduotus miestų planuose. 1796 metų Šiaulių miesto plane nubraižyta gatvių tinklas su pagrindiniais pastatais ir nuo turgaus aikštės einanti gatvė į Šiaulių dvaro sodybą, kurioje pažymėti septyni pastatai. 1800–1801 metų apskrities miesto Šiaulių plane šiaurės vakariniame miesto pakraštyje ant kalvos pavaizduota dvaro sodyba su penkiais pastatais ir vartais iš miesto į dvarą (Ulinskytė-Balzienė ir Balza, 2020, p. 86; 91). Dvaro sodyba pažymėta ir vėlesniuose 1842, 1860, 1920 metų miesto planuose. Vien Šiaulių dvaro teritorija su statiniais, parku, sodu ir kiemu pavaizduota tik 1897 metų grafo Nikolajaus Zubovo dvaro plane (LVIAb, l. 1) ir 1924 metų Aleksandros Zubovienės valdų brėžinyje.

1764 metais Šiaulių ekonomiją Lietuvos valstybės Seimas išpirko iš tuometinio jos valdytojo Mykolo Kazimiero Radvilos ir kartu su kitomis ekonomijomis perdavė valdyti karaliui, kuris 1765 metais dvaru rūpintis įpareigojo vyriausiąjį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karališkųjų ekonomijų administratorių Antaną Tyzenhauzą (1733–1785). XVIII a. karališkųjų ekonomijų istoriją ir Tyzenhauzo reformas tyrė Stanislovas Kościelkows-

kis (Kościałkowski, 1970–1971). Zigmantas Kiaupa Šiaulių miestui skirtoje monografijoje dėmesio skyrė ir Šiaulių ekonomijai, santykiams tarp jos administracijos bei miestelėnų, Tyzenhauzo reformoms, miesto ir dvaro pertvarkymui jam valdant (Kiaupa, 1991, p. 16–61). Autorius mini 1789 metais jau stovint dviaukštę mūrinę Šiaulių ekonomijos administracijos rezidenciją ir dar du nebaigtus mūrinius gyvenamuosius bei ūkinius pastatus (Ibid., p. 49). Šiaulių ekonomijos bendruomenės struktūra, XVII–XVIII a. čia veikusios institucijos, jų atliekamos funkcijos ir vietos valdžios santykiai su bendruomene analizuoti Ritos Trimonienės darbuose (Trimonienė, 2019; 2023). Šiaulių dvaro ir Šiaulių ekonomijos istorija apžvelgta Virginijaus Jocio studijoje, kurioje dėmesio skirta ir dvaro sodybos pastatams (Jocys, 1994).

Šiaulių ekonomijos miestų ir miestelių, tarp jų ir Šiaulių, ūkinė ir urbanistinė raida analizuota Algimanto Miškinio darbuose. Autorius, palyginęs Šiaulių ekonomijos miestų ir miestelių duomenis, pažymėjo, kad ekonomijos administracinis centras Šiauliai nedominavo nei ūkinės veiklos atžvilgiu, nei dydžiu (Miškinis, 1987, p. 27). Tyzenhauzo suplanuotos urbanistinės reformos tiek Šiaulių mieste, tiek dvare aptartos architektūros istorikų (Jankevičienė, 1994, p. 216–218). Pagal klasicistinės architektūros principus buvo parengtas naujas Šiaulių miesto planas ir pradėta vykdyti miesto pertvarka – numatytas planingas gatvių užstatymas, stačiakampis gatvių tinklas, suformuota didesnė stačiakampė turgaus aikštė, iš kurios į šiaurės vakarus iki dvaro sodybos buvo nutiesta nauja Skersinė gatvė (Miškinis, 1987, p. 28).

Po Trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo Šiaulių ekonomija atiteko Platonui Zubovui (1767–1822), o 1827 metais ji buvo pasidalyta. Šiaulių ekonomijos irimo procesą, jos teritorinį skaidymą ir valdų dalybas tarp Zubovo paveldėtojų analizavo Irena Nekrašienė (Nekrašienė, 2008). Rimanto Miknio straipsnyje aptarti Zubovų giminės ir Šiaulių miesto santykių raidos ypatumai XIX a. (Miknys, 2015). Zubovų valdymo metu dvaro sodybos komplekso ūkinė reikšmė sumažėjo, kai kurie ūkiniai pastatai buvo nugriauti, o kai kurie pertvarkyti į gyvenamuosius ar visuomeninės paskirties pastatus. Menotyrininko Vytenio Rimkaus manymu, išlikę dvaro rūmai buvo statyti XVIII a. pabaigoje Tyzenhauzo iniciatyva vietoje stovėjusių čia senų, greičiausiai medinių dvaro pastatų. Antrasis ir trečiasis aukštai buvo pristatyti XIX a. pradžioje ar viduryje panaudojant visai kitas statybines medžiagas ir techniką (Rimkus, 1995). Dvaro sodyba labai pasikeitė XX a. pirmoje pusėje, kai 1907–1908 metais pietrytiniame jos teritorijos pakraštyje buvo pastatytas išdinės pastatas, o 1934 metais per dvaro parterį nutiesta nauja gatvė – Aušros alėja. Tuo metu nugriauti ir dvaro vartai, arklidės bei administracijos pastatas.

Šiuo metu Šiaulių dvaro sodybos kompleksui priklauso rūmai, virtuvė, parkas ir arklidžių rūšiai. Dvaro architektūrinė struktūra, jos kaita išsamiai dar nėra tyrinėta.

Šiaulių dvaro sodybos archeologiniai tyrimai

Šiaulių dvaras kūrėsi vos 300 m į šiaurės vakarus nuo 1445 metais pastatytos pirmosios medinės Šiaulių bažnyčios ir 200 m nuo buvusios turgaus aikštės, išraiškingoje molingoje kalvelėje, kurią iš šiaurės rytų ir šiaurės vakarų supo pelkėtos pievos. Ši vieta galėjo būti

apgyvendinta jau I tūkstantmečio viduryje, ką liudija šiaurės vakariniame dvaro sodybos pakraštyje išlikęs IV–VIII a. kapinynas. Kitoje, pietrytinėje, sodybos pusėje buvo laidojama XIV–XVI a.

Pirmieji archeologiniai tyrimai Šiaulių dvaro sodybos teritorijoje buvo atlikti 1997 metais (Šapaitė, 1998, p. 414–417), tačiau jie nebuvo informatyvūs, kaip ir kai kurie vėlesni, mažos apimties tyrinėjimai, kurie nesuteikė duomenų dvaro sodybos užstatymui pažinti (Šapaitė, 1998, p. 414–417; 2000, p. 468–471; 2005, p. 47; Petkus, 2014, p. 511; Gerbutavičiūtė, 2015, p. 624; Jonutis, 2017, p. 535).

Išsamesni archeologiniai tyrimai Šiaulių dvaro sodybos teritorijoje buvo atlikti 2010 metais, kai ištirtas bendras 450 m² plotas ir surinkti 2 276 radiniai. Tyrimų metu rūmų pastato perimetru kastose perkasoje atidengti XIX a. pabaigos iš akmenų sudėtos nuogrindos fragmentai ir lietaus nutekamasis kanalas su drenažu bei kanalas-kolektorius. Parko teritorijoje kastuose šurfluose atidengtas kultūrinis sluoksnis su gausiais XVI–XVIII a. radiniais – keramikos šukėmis, dubeninių bei plokštinių koklių fragmentais. Tyrimų metu fiksuotas ir pirmasis XVII a. iš akmenų sudėtų pastato pamatų fragmentas ir krosnies pado liekanos (Ostašenkovienė, 2011, p. 250–257).

Kitoje Šiaulių dvaro sodybos vietoje – buvusių dvaro arklidžių aplinkoje (dabar – Dvaro gatvė 83), 2014–2015 metais ištirtas bendras 15,50 m² plotas. Šiaurės vakarinėje pastato pusėje atidengtas XIX a. pabaigoje iš akmenų sudėtas arklidžių kiemo grindinys, o šiaurės rytinėje pusėje aptiktas iš neskaldytų akmenų krautų ir kalkiniu skiediniu surištų pastato pamatų fragmentas bei ūkinė duobė su XVII a. antros pusės radiniais (Ostašenkovienė, 2015, p. 230–233).

2017 metais spėjamų parko takų vietose ištirta 16 šurfų. Dviejuose iš jų fiksuotos XVII a. antros pusės – XVIII a. pirmos pusės statinių liekanos, dar 4 šurfluose aptiktos dvaro parko takų vietos, surinkta 1 443 archeologiniai radiniai (Ostašenkovienė, 2018, p. 227–231). XVII–XVIII a. radinių gausa leido daryti prielaidą, kad tuo laikotarpiu dabartinio parko teritorijoje vyko intensyvi ūkinė veikla.

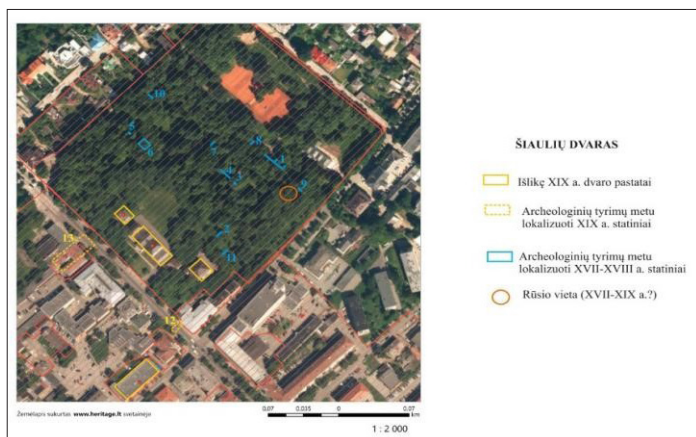
Rekonstruojant dvaro sodybą kertančią Aušros alėją 2020 metais atlikti ir archeologiniai tyrimai, ištirtas 25 m² plotas, žvalgytas 7 158,90 m² plotas. Perkasoje atidengtas dvaro vartų pamatų fragmentas. Tyrimų metu dvaro kieme fiksuotos 4 stulpavietės, 7 ūkinės duobės ir buvusių arklidžių pamatai. Atidengtos archeologinės struktūros ir radiniai datuojami XVII a. antrąja puse – XX a. pradžia (Ostašenkovienė, 2021, p. 268–271).

Naujausi archeologiniai tyrimai buvo vykdomi 2022 metais Šiaulių dvaro parko teritorijoje, kur ištirtas 20 m² plotas, žvalgytas bendras 3 418 m² plotas. Tyrimų metu fiksuotos net 11 statinių liekanos ir 2 ūkinės duobės. Pastatai datuojami XVII–XVIII a.

2010–2022 metais Šiaulių dvaro teritorijoje ištirtas bendras 533 m² plotas, žvalgytas 10 577 m² plotas, surinkti 8 286 archeologiniai radiniai. Tyrimai suteikė nemažai informacijos apie dvaro sodybos užstatymo raidą ir statybos būdus. XIX a. statinius galima lokalizuoti ir įvardyti jų paskirtį remiantis ikonografija – planais, piešiniais, nuotraukomis. Gerokai sudėtingiau analizuoti XVII–XVIII a. pastatus. Čia padeda dvarų inventoriai. Šiuo metu archeologiniai duomenys leidžia kalbėti apie mažiausiai 13 nuo XVII a. pradžios iki XX a. pirmos pusės Šiaulių dvaro sodyboje stovėjusių pastatų.

Šiaulių dvaro pastatai XVII–XVIII a. archeologijos duomenimis

Šiaulių dvaro sodybos XVII–XVIII a. užstatymo analizei daugiausia informacijos suteikė 2022 metų archeologiniai tyrimai, kurių metu fiksuotos 11 statinių liekanos (dviejų XVII a. pastatų fragmentai buvo fiksuoti ankstesnių 2010 ir 2017 metų tyrimų metu) (žr. 2 pav.). Kadangi nėra galimybės įvardyti archeologinių tyrimų metu atidengtų buvusių pastatų pagal jų funkcijas, toliau tekste jie bus numeruojami, kas yra įprasta archeologinėje literatūroje.

2 pav.

Šiaulių dvaro sodyboje 2010–2022 m. lokalizuotų pastatų planas. Sudarė Virginija Ostašenko-vienė.

Savo dydžiu ir statybos būdu išsiskiria pastatas 1, kurio liekanos atidengtos dvaro parko šiaurės rytiniame kampe. Pastatas buvęs apie 10 m pločio ir ne mažiau kaip 14 m ilgio, mūrytas iš plytų su braukomis, sienų storis siekė 70 cm, stogas dengtas čerpėmis. Jį sudarė dvi dalys (žr. 3 pav.). Pietrytinė pastato dalis buvo su rūsiu, šiaurės vakarinė – be rūsiu. Vidinė rūsių dalis 8 m ilgio. Ją dengė du 4 m pločio iš plytų mūryti cilindriniai skliautai. Rūsio pietvakarinėje sienoje atidengta 130 cm aukščio ir 75 cm pločio niša, kurios sienos ir pusapvalis skliautas mūryti iš plytų, o vidinė siena – iš plytų ir didelių akmenų (žr. 4 pav.). Prie pietvakarinės sienos fiksuota spėjamo įėjimo vieta, ties kuriuo išorinėje pastato pusėje sudėtos 4 didesnės tamsiai raudonos plytos nuožulniais kampais. Pastato pietrytinėje pusėje buvo įrengtas 46–55 cm pločio švieslangis. Vidinė dalis pilna griuvenų, tarp kurių rasta palyginti mažai radinių – čerpių fragmentų, langų ir butelių stiklo šukių, kaltinių vinių, švininis šratas, XVII a. monetų – Brandenburgo Frydricho Vilhelmo 1688 metų 1/12 talerio, 1660–1666 metų Livonijos Karolio XI ir Jono Kazimiero šilingai, 1682 metų Prūsijos 6 grašiai, 1782 m. Prūsijos trigrašis. Radiniai būdingi XVII a. antrai pusei – XVIII a. Nedidelis radinių kiekis leidžia spėti, kad pastatas buvo apleistas ne staiga, bet sunyko iš lėto arba buvo nugriautas. Šis pastatas mūrytas iš gerai išdegtų

plytų su braukomis, o tokių plytų naudojimo tradicija išnyko iki XVIII a. pabaigos (Levandauskas, 2012, p. 155). Atidengtas pastatas datuojamas XVII a. antrąja puse – XVIII a.

3 pav.

Šiaulių dvaras. Pastato I pamatai. XVII a. antra pusė – XVIII a. Virginijos Ostašėnėnės nuotrauka.

4 pav.

Šiaulių dvaras. Pastato I skliautinis rūsys su niša. XVII a. antra pusė – XVIII a. Virginijos Ostašėnėnės nuotrauka.

1682 metais Šiaulių ekonomijos inventoriuje minimi netoli klojimo esantys didieji rūmai (*rum wielki*) su priebučiu, malksnomis dengti, ten yra skliautuotas rūsys, iš plytų sumūrytas su dvejomis durimis ant geležinių vyrių su sklėsčiu, vienos iš kameros, kitos iš kiemo. „Krosnis žalių koklių su kaminu, senoviškai mūrytu, trys stikliniai langai alavo rėmuose <...>“ (AGADa 4164, l. 1–5). Didelė tikimybė, kad būtent šių XVII a. antros pusės didžiųjų rūmų liekanos ir buvo atidengtos. Rūmai turbūt ne kartą rekonstruoti – malksnas

pakeitė čerpės, o krosnių žalius koklius – rudai glazūruoti su kartušo ornamentu (tiek vienu, tiek kitą rasta XIX a. įrengtų parko takų griuvenų sluoksnyje). Tą patvirtintų ir 1736 metų inventoriuje minimi „pradėti mūryti mūriniai rūmai, galutinai pastatytas mūrinis dviejų aukštų izdas, dengtas čerpėmis <...>“ (AGADb 4168, l. 5–6). Mūrinis lobynas (*skarb*) su geležinėmis durimis, spyna ir grotomis minimas ir 1742 metų inventoriuje: „Jo viduje – patalpa su dviem balto stiklo langais, turinčiais geležines groteles, ir žalių koklių krosnimi. Po minėtu pastatu buvo du rūšiai. Pirmasis – be durų ir be pakabų, antrasis – su durimis ant vyrių ir su sklėsčiu. Abiejuose rūsiuose įrengti trys langai su geležinėmis grotomis. Rūšiai buvo dengti čerpėmis“ (AGADc 4169, l. 12). Todėl neatmestinas ir izdo pastato lokalizacijos variantas. 1800–1801 metų Šiaulių miesto plane dvaro teritorijos šiaurės rytiniame pakraštyje dar pažymėti du statiniai, iš kurių vienas beveik atitinka pastato 1 vietą (žr. 5 pav.). Šis pastatas buvo nugriautas vėliausiai XIX a. pačioje pradžioje.

5 pav.

Šiaulių miesto planas, 1800–1801 metai. Plane pažymėta dvaro teritorija ir jos užstatymas (Rusijos valstybinis karo istorijos archyvas, f. 846, ap. 16, b. 21528, d. 6, l. 10). Sudarė Virginija Ostašenkovienė.

Vertas dėmesio ir 1682 metų inventoriuje minimas netoli rūmų stovėjęs iš akmenų išmūrytas rūsys (*piwnica*), dengtas šiaudais (AGADa 4164, l. 1–5). Į pietryčius nuo spėjamų „didžiųjų rūmų“ yra išlikęs rūsys, kurio skliautai mūryti iš plytų, sienos – iš akmens ir plytų. Rūsyje nebuvo atlikti nei architektūriniai, nei archeologiniai tyrimai, todėl jo įrengimo laikas nėra žinomas.

Kiti archeologinių tyrimų metu fiksuoti statiniai – gyvenamosios ir ūkinės paskirties. Vieno iš jų (pastatas 4) bent jau cokolinis aukštas buvo mūrytas iš tokių pat plytų kaip ir pastatas 1. Pastate stovėjo mūrinė krosnis, rastas jos padas. Krosnis buvusi stačiakampė, 1,95 m ilgio ir 1,2 m pločio, mūryta iš skersai dėtų raudonų ir geltonų plytų, dalis jų – su braukomis, rištos kalkiniu skiediniu (žr. 6 pav.). Už šiaurės vakarinės šio pastato sienos fiksuota ūkinė duobė, kurioje rasti 2 936 radiniai bei ypač gausi zooarcheologinė medžiaga (674 gyvūnų kaulų fragmentai) (Jonasuskienė ir Ostašenkovienė, 2024, p. 110–113). Net

96 proc. archeologinių radinių sudaro keramika (2 818 vnt.). Vyrauja paprasta neglazūruota keramika S profilio pakraščėliu (ji sudaro 60 proc. visos ūkinėje duobėje rastos keramikos). Aptikta net 30 molinių keptuvių fragmentų – kojėlių, rankenėlių, dugnėlių su kojėlėmis. Taip pat rasta langų ir butėlių stiklo, 2 fajansinių lėkščių šukės, 2 pypkių kotėliai, krosnies durelės, 7 Jono Kazimiero (1648–1668) ir Kristinos Vazos (1632–1654) šilingai. Keramikos ir gyvūnų kaulų gausa leidžia daryti prielaidą, jog duobė buvo skirta virtuvės atliekomis. Tuomet ir greta jos stovėjusį pastatą su krosnimi būtų galima įvardyti kaip virtuvę, kurios atliekomis ir buvo naudojama atidengta ūkinė duobė. 1682 metų inventoriuje yra minima virtuvė, namo šone pastatyta kepykla su dviem krosnimis duonai kepti (AGADb 4164, l. 5). 1708 metų inventoriuje taip pat nurodoma dvare buvus kepyklą ir virtuvę (Hriškevičius, 1922, p. 864). Sena iš medžio suręsta virtuvė, jau neverta remonto, minima ir 1786 metų inventoriuje (LVIAa 1314, l. 2). Pagal radinius galima spręsti, kad pastatas su krosnimi ir ūkinė duobė buvo viena laikais. Šio pastato liekanos išsiskiria tokio pat standarto plytomis kaip ir pastatas su rūsiu, todėl galėtų būti datuojamas tuo pačiu laikotarpiu, t. y. XVII a. antrąja puse – XVIII a. pirmąja puse (ŠAMb 4-15, l. 28–29).

6 pav.

Šiaulių dvaras. Krosnies padas. XVII a. antra pusė – XVIII a. pirmoji pusė. Virginijos Ostašenkoviė nuotrauka.

Dar vienas pastatas su krosnimi stovėjo pietrytinėje dabartinio dvaro parko dalyje. Jo liekanos aptiktos 2010 ir 2022 metų archeologinių tyrimų metu (pastatas 11) (Ostašenkoviė, 2011, p. 253; 2023, p. 209). Pastato pamatai buvo sudėti iš neskaldytų akmenų tiesiog ant žemio, nesurišti skiediniu. Tyrimų metu fiksuoti šiaurės vakarinės, šiaurės rytinės ir pietvakarinių sienų fragmentai, kas leido nustatyti, jog pastatas buvęs 8 m pločio. Jo viduje buvo nedidelė žaliai glazūrotų koklių krosnis (tokių koklių gausiai rasta pastato aplinkoje), jos padas mūrytas iš raudonų plytų su braukomis ir plokščių akmenų (žr. 7 pav.). Žalių koklių krosnys pastatuose minimos ir 1682 metų dvaro inventoriuje (AGADb 4164, l. 1–5). Kultūriniame sluoksnyje rasta daugiau nei 300 radinių: Jono Kazimiero (1666 metų) bei Livonijos Karolio XI (1662 metų) šilingų, keramikos, jau mi-

nėtų koklių fragmentų, butelių ir langų stiklo, pentinas, vinių. Pagal radinius pastatas su krosnimi datuojamas XVII a. antrąja puse. Tai buvęs medinis, greičiausiai gyvenamosios paskirties statinys.

7 pav.

Šiaulių dvaras. Pastato 11 sienos fragmentas ir krosnies pado liekanos, XVII a. antra pusė. Virginijos Ostašenkovienės nuotrauka.

Dar vieno medinio pastato liekanos atidengtos šiaurės vakarinėje dvaro sodybos dalyje. Pastatas 6 buvo 7,4 m ilgio ir 4 m pločio, medinis, įstiklintais langais. Jo pamatai sudėti iš įvairaus dydžio, daugiausia skaldytų akmenų. Pastato viduje ir aplinkoje rasta tik 40 radinių (2 puodyninių koklių keturkampe anga fragmentai, geležinio peilio ašmenys, bato pasagėlė), iš jų net 24 langų stiklo fragmentai. Pastatas pagal radinius datuojamas XVII a. antrąja puse. Panašu, jog šio pastato paskirtis greičiausiai gyvenamoji, o sodybos pakraštyje jis stovėjo labai trumpą laiką.

8 pav.

Šiaulių dvaras. Pastato 6 pamatai. XVII a. antra pusė. Virginijos Ostašenkovienės nuotrauka.

Kiti dvaro pastatai išlikę labai fragmentiškai, todėl nėra galimybės nustatyti jų paskirties ir medžiagiškumo. Mūrinis turėjo būti spėjamų rūmų pastatas 1 su rūsiu. Bent jau mūrinį cokolį turėjo virtuvės pastatas. Dar vienas labai fragmentiškai išlikęs nedidelis pastatėlis 3 galėjo būti molio sienomis. Visi kiti pastatai, kaip ir minima inventoriuose, mediniai. Iš medžio suręsti pastatai nebuvo ilgaamžiai, jie išsilaikydavo tik kelias dešimtis metų (Dambrauskaitė, 2019, p. 63), dėl to dažnai buvo perstatomi, statomi nauji. Pagal kultūrinio sluoksnio stratigrafiją ir fiksuotų pamatų aplinkoje aptiktus radinius statinių fragmentai daugiausia datuojami XVII a. (pastatai 2–7, 9, 11), pastatas 1 – XVII a. antrąja puse – XVIII a., pastatai 8 ir 10 – XVII a. – XVIII a. pradžia. XVII–XVIII a. pastatai buvo išsidėstę puslankiu šiaurės rytinėje dvaro sodybos dalyje. Vėlesnių statinių čia neaptikta.

Šiaulių dvaro struktūra XIX–XX a. archeologijos duomenimis

Šiuo metu Šiaulių dvaro sodybos kompleksą sudaro rūmai (statyti XVIII a. pabaigoje, rekonstruoti XIX a.), virtuvė (statyta XIX a. pirmoje pusėje), parkas ir arklidės (statytos XIX a. pradžioje), rūšiai. XIX a. buvo statytas ir šalia rūmų esantis tarnų namas, bet po Antrojo pasaulinio karo jis buvo kardinaliai perstatytas (ŠAMb 4-15, l. 203–205). Visi jie išsidėstę dvaro pietvakarinėje dalyje.

Dar dviejų XIXa.–XX a. pradžios dvaro statinių fragmentai rasti 2020 metų archeologinių tyrimų metu. Rekonstruojant Aušros alėją buvo atidengtos dvaro vartų liekanos (pastatas 12) – netaisyklingos formos šiaurės rytinių vartų pietvakarinės atramos pamatų fragmentas. 1738 metų inventoriuje rašoma, kad po 1736 metų gaisro buvo pradėti statyti nauji rūmai (nebaigtos statybos ir 1743 metais), pastatyta arklidės, mūrinis išdas, perstatyti vartai, vedantys iš miesto į dvarą. Jie dvigubi su atidaromu langeliu, o vartus puošia trys kolonos (AGADb 4168, l. 5–6). Tai rodo, kad vartų čia būta ir anksčiau. Manoma, kad vartai, jungę miestą ir dvarą, dar kartą galėjo būti perstatyti valdant Šiaulių ekonomijos administratoriui Tyzenhauzui. Vartų vieta pažymėta ir 1800–1801 metų Šiaulių miesto plane (žr. 5 pav.). Valdant Nikolajui Zubovui (1801–1871) dvaro rūmai perstatyti pagal klasicizmo stilių. Greičiausiai tuo metu buvo rekonstruoti ir vartai, kurie 1934 metais tiesiant ir platinant Aušros alėją buvo nugriauti.

Kitas XIX a. pabaigos – XX a. pradžios statinys yra buvusios dvaro arklidės (pastatas 13). Jų 8 m ilgio pamatai buvo rasti vakarinėje dvaro sodybos dalyje. Pamatų aplinkoje aptikta kaltinių vinių, kilpinė vinis, pasaga, durų vyrių ir spynų dalys. Radiniai datuojami XIX a. pabaiga – XX a. pradžia. Šios arklidės pirmą kartą pažymėtos 1897 metų dvaro plane (LVIAb 544-1-9803, l. 1). Tai mūrinis L raidės formos pastatas, kuris riboja dvaro kiemą iš šiaurės vakarinės pusės. Jo pietvakarinis galas užlenktas, o šiaurės rytinis šiek tiek išlenda į dabartinės Aušros alėjos važiuojamąją dalį. 1842 ir 1860 metų planuose šio pastato dar nėra (KAA I-473-1-306, l. 45), bet jis dar nubraižytas 1920 ir 1924 metų planuose (Jocys, 1994, p. 33–34). Palyginus ikonografiją akivaizdu, jog arklidžių pastatas stovėjo ne ilgiau kaip 50 metų – nuo XIX a. devintojo ar dešimtojo dešimtmečio iki XX a. ketvirtąjo dešimtmečio pradžios (Ostašėnėnė, 2021, p. 268–271). XX a. ketvirtajame dešimtmetyje į pietryčius nuo arklidžių buvo suprojektuoti Tautininkų sąjungos namai

(architektas Vladas Bitė), kurių statyboms turėjo trukdyti senasis arklidžių pastatas. 1934 metais Tautininkų sąjungos namai (dabar Aušros alėja 21) pastatyti nugriovus dvaro arklides. Tais pačiais metais nugriauti ir dvaro vartai, o per dvaro sodybą nutiesta gatvė. 1936 metais senojo ekonomijos administracijos pastato vietoje, arčiau gatvės pastatyti Šiaulių apygardos teismo rūmai (dabar Aušros alėja 19).

Apibendrinimas

Lietuvos dvarai intensyviau pradėti tyrinėti tik XX a. paskutiniajame dešimtmetyje. Šiuo laikotarpiu tyrinėti ir pirmieji dvarai Šiaurės vidurio Lietuvoje – tai Impoliai (Pakruojo rajonas), Burbiškis (Radviliškio rajonas), Kuršėnai bei Kurtuvėnai (Šiaulių rajonas). 2023 metų duomenimis, čia archeologiškai tyrinėtos 26 dvarų sodybos, kas sudaro 36 proc. visų į Kultūros vertybių registrą įrašytų regiono dvarų. Šiaurės vidurio Lietuvoje daugiausia tyrinėtos Kuršėnų, Kurtuvėnų, Šiaulių, Rėkyvos (Šiaulių rajonas), Burbiškio, Baisogalos (Radviliškio rajonas), Žagarės (Joniškio rajonas) ir Pakruojo dvarų sodybos. Iš jų savo iš-tirtumu, surinktos informacijos gausa išsiskiria Šiaulių dvaras, o archeologinių tyrimų metu surinktos medžiagos panaudojimu dvaro sodybos rekonstrukcijai – Kurtuvėnų dvaras.

XIX–XX a. stovėjusius statinius galima lokalizuoti ir įvardyti jų paskirtį remiantis ikonografija – planais, piešiniais, nuotraukomis. Analizuojant archeologinių tyrimų metu rastus XVII–XVIII a. pastatus, dažniausiai tik nedidelius jų fragmentus, tenka remtis archyviniais duomenimis, dvarų inventoriais. Šiuo metu žinome mažiausiai 13 XVII a. – XX a. pirmoje pusėje Šiaulių dvaro teritorijoje stovėjusių pastatų vietas. XVII–XVIII a. dabartinio parko teritorijoje buvo gyvenamieji ir ūkinės paskirties statiniai, čia vyko aktyvus ūkinis gyvenimas. Senoji dvaro sodyba kūrėsi šiaurės rytinėje jos dalyje, kur įvairiais laikotarpiais stovėjo mažiausiai 11 pastatų, kurie puslankiu koncentravosi šiaurės rytiniame dvaro teritorijos pakraštyje. Tai, kad čia beveik neaptikta vėlesnių nei XVIII a. radinių, patvirtina istorines žinias, kad XIX a. pradžioje, o gal jau ir XVIII a. pabaigoje, valdant Tyzenhauzui, minėtame plote užveisiamas parkas. Istoriniai ir archeologiniai tyrimai rodo, jog XVIII–XIX a. sandūroje dvaro statiniai (išlikę rūmai, virtuvė, arklidės, perstatytas tarnų namas, neišlikę – administracijos pastatas ir 2020 metais lokalizuotos arklidės) perkeliama į pietvakarinę sodybos pusę.

Visi aptikti statiniai išsidėstę geometriškai tvarkingai vienas kito atžvilgiu, jų pamatinės dalys orientuotos ta pačia šiaurės rytų–pietvakarių kryptimi. Tai rodo, kad XVII–XVIII a. jie sudarė vieną funkcinę dvaro pastatų grupę. XVII a. pabaigos inventoriai mini dvaro teritorijoje buvus rūmus, išdinę, *bravorą*, šunidę, dideles arklides, vežiminę ir naujai pastatytą dviejų aukštų kalėjimą, už vartų – pirtį. Lygiai taip pat orientuoti ir iki dabar išlikusio dvaro sodybos komplekso statiniai (rūmai, virtuvė, arklidės) bei 2020 metais lokalizuotos arklidės ir dvaro vartai. Panašu, jog sodybos struktūros formavimasis, jos perplanavimas vyko palaipsniui, naujus pastatus priderinant prie jau esančių. Galima daryti prielaidą, kad po 1795 metų, kai Šiaulių dvaras atiteko grafiui Platonui Zubovui, dvaro planinė struktūra iš esmės pakito, šiaurės rytinėje teritorijos dalyje pastatai sunyko arba buvo nugriauti, jų vietoje puoselėjamas parkas, o naujieji pastatyti ar perstatyti pietvakarinėje pusėje.

Atrodo, kad ir Šiaulių dvaro gyvenamųjų rūmų vieta keitėsi, jei remsimės prielaida, kad archeologinių tyrimų metu atidengtos XVII a. antros pusės – XVIII a. pastato su skliautiniu rūsiu liekanos priklauso rūmams. XVIII–XIX a. sandūroje naujieji rūmai pastatomi centrinėje pertvarkomos sodybos dalyje ir kartu su priešais esančiu ekonomijos administracijos pastatu formuoja uždara kiemą. Tą greičiausiai lėmė tiek Tyzenhauzo pradėtos klasicizmo principus atliepiančios urbanistinės reformos, tiek ir naujųjų šeiminių Zubovų poreikiai.

Šaltiniai

- AGADa – Inwentarze dóbr, 1682. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, nr. 4164.
- AGADb – Inwentarze dóbr, 1738. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, nr. 4168.
- AGADc – Inwentarze dóbr, 1742. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, nr. 4169.
- Jocys, V. (1994). *Didždvario dvaras Šiaulių m.* Vilnius, 1994. [Elektroninis išteklis]. file:///C:/Users/PC/Downloads/Papildomi_duomenys-7.pdf
- Hriškevičius, M. (1922). Šiaulių ekonomijos karaliaus stalo dvarų istorinis aprašymas nuo jos pradžios lig pusės XIX šimtmečio. Vertė Mečislovas Dovoina-Silvestravičius. *Mūsų senovė*, 4–5, 809–865.
- KAA – *Apskritis miesto Šiaulių plano fragmentas*. 1842 m. Kauno apskrities archyvas, f. I-473, ap. 1, b. 306, l. 45.
- LVIAa – *Fundum Administracyi Szawelskiej. 1786 m.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 11, ap. 1, b. 1314.
- LVIAb – *Grafo Nikolajaus Zubovo dvaro Šiauliuose planas. 1897 m.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 544, ap. 1, b. 9803.
- ŠAMa – *Žvelgaičių piliakalnio radiniai (1956 m.)*. Šiaulių „Aušros“ muziejus, f. 4, ap. 15, b. 16A.
- ŠAMb – Virginija Ostašenkoviė. Šiaulių dvaro sodybos (626), vad. Didždvariu, parko (26490), Šiaulių m. sav., 2022 m. žvalgomųjų archeologinių tyrimų bei archeologinių žvalgymų ataskaita. Šiaulių „Aušros“ muziejus, f. 4, ap. 15.

Literatūra

- Baliulis, A. (sudaryt.) (1994). *Ukmergės apskrities seniūnijų 1765 metų inventoriai*. Vilnius: Academia.
- Baliulis, A. (1998). Senoji Žagarė XV–XIX a. In V. Mačiekus (sudaryt.), Žagarė (p. 133–149). Vilnius: Versmė.
- Dambrauskaitė, N. (2019). *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų namai XVI a. – XVII a. pirmoje pusėje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Gerbutavičiūtė, A. (2015). Šiauliai, Aušros alėja, Dvaro gatvė, dvaro sodyba. In G. Zabiela (red.), *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2014 metais* (p. 624). Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija.
- Jablonskis, K. (1934). *Istorijos archyvas, I, XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos leidinys, 2.
- Jablonskis, K. ir Jučas, M. (sudaryt.) (1962). *Lietuvos inventoriai XVII a.* Dokumentų rinkinys. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Jankevičienė, A. (red.) (1994). *Lietuvos architektūros istorija, 2. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Jankevičienė, A. (1968). Buvusių dvarų sodybos ir pastatai. *Lietuvių liaudies architektūra, 2*. Vilnius: Mintis, 84–99.
- Jonauskienė, V. ir Ostašenkoviė, V. (2024). Fauna Šiaulių dvare XVII–XVIII a. pagal zooarcheologinius ir istorinius duomenis. *Acta humanitarica academiae Saulensis*, 31, 94–115.

- Jonutis, G. (2017). Šiauliai, Dvaro g. 97, dvarvietės teritorija. In G. Zabiela (red.), *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2016 metais* (p. 535). Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija.
- Jurginis, J. (1972). Alytaus ekonomijos dvarų pastatai 1649 metais. *Acta historica Lituanica*, 8.
- Kiaupa, Z. (1991). Šiauliai XV a. – 1765 m. In L. Mulevičius (red.), *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)* (p. 16–61). Šiauliai: Momentas.
- Kiaupienė, J. (1988). *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a.* Vilnius: Mokslas.
- Kiaupienė, J. (2001). Daugiaprasmis ir daugiaveidis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų dvaras: vaizdiny ir tikrovė. In *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis*. Vilnius: Valstybinė paminklosaugos komisija, 19–27.
- Kościałkowski, S. (1970–1971). *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny, 1–2*. London: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego w Londynie.
- Levandauskas, V. (2012). *Lietuvos mūro istorija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
- Miknys, R. (2015). Zubovų giminė ir Šiaulių miesto savivaldos reikalai XIX amžiuje (giminės integracijos į miesto visuomenę aspektas). In O. Mastianica, V. Pugačiauskas ir V. Žaltauskaitė (sudaryt.), *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos* (p. 273–281). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Misius, K. (2008). Neskelti dvarų istorijos šaltiniai (be Mažosios Lietuvos). In J. Bardauskas (sudaryt.), *Kultūros paminklai*, 13 (p. 117–137). Vilnius: Savastis.
- Misius, K. (2012). Lietuvos dvarų sodybų istorinės raidos bruožai, šaltiniai ir tyrinėjimai. In R. Butvilaitė (sudaryt.), *Lietuvos dvarų sodybų atlasas, 1, Šilalės rajono savivaldybė* (p. 15–49). Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Miškinis, A. (1987). Šiaulių ekonomijos miestų ir miestelių genezės ir ūkinės-architektūrinės raidos kai kurios ypatybės. *Lietuvos istorijos metraštis. 1986 metai*. Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, Istorijos institutas, 22–38.
- Naudužas, J. (1959). Žvelgaičio kalnas. *Komunizmo aušra* [Žagarė], 97(883), 3–4.
- Nekrašienė, I. (2008). Šiaulių ekonomijos žemės valdos irimo procesas XIX a. pirmoje pusėje. In R. Baristaitė, A. Malinauskaitė ir I. Nekrašienė (sudaryt.), *Šiaulių „Aušros“ muziejaus metraštis 1992–2004* (p. 87–92). Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejus.
- Ostašenkovienė, V. (2011). Šiaulių dvaro sodyba. In G. Zabiela (red.), *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2010 metais* (p. 250–257). Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija.
- Ostašenkovienė, V. (2015). Šiaulių dvaro sodyba. In G. Zabiela (red.), *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2014 metais* (p. 230–233). Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija.
- Ostašenkovienė, V. (2018). Šiaulių dvaro sodyba. In G. Zabiela (red.), *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2017 metais* (p. 227–231). Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija.
- Ostašenkovienė, V. (2021). Šiaulių dvarvietė. In G. Zabiela (red.), *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2020 metais* (p. 268–271). Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija.
- Ostašenkovienė, V. (2023). Šiaulių dvarvietė. In G. Zabiela (red.), *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2022 metais* (p. 204–210). Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija.
- Petkus, M. (2014). Šiauliai, Dvaro, Lukauskio, Topolių, Vaisių gatvės, dvarvietės teritorija. In G. Zabiela (red.), *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2013 metais* (p. 511). Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija.
- Puodžiukienė, D. (2009). Istoriniai šaltiniai XVI a. – XX a. pradžios medinės dvarų sodybų architektūros tyrinėjimuose. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 55. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 77–101.
- Puodžiukienė, D. (2011). *Medinės ponų namų architektūros raida Lietuvoje XVI a. vid. – XIX a. vid.* Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Puodžiukienė, D. (2002). Medinė dvarų sodybų architektūra. In A. Jomantas (sudaryt.), *Medinė architektūra Lietuvoje* (p. 36–59). Vilnius: Vaga.
- Puodžiukienė, D. (2020a). XV–XVI a. bajorų gyvenamieji pastatai: architektūros pobūdis ir kaita. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 97. *Dvarų kultūra: erdvės, istorija, architektūros paveldas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 156–192.
- Puodžiukienė, D. (2020b). Lietuvos dvarų sodybų architektūra XVI–XVIII a.: tradicijos ir novatoriškumo sąveika. In J. Pranienė (sudaryt.), *Dvarų archeologiniai ir kultūriniai tyrinėjimai Lietuvoje* (p. 68–88). Burbiskis: Daugyenės kultūros istorijos muziejus-draustinis.

Rimkus, V. (1995). Rūmai miesto parke. In E. Raguckienė (sudaryt.), *Zubovai ir Lietuva: konferencijos, skirtos Zubovų giminės Lietuvoje 200-osioms metinėms, pranešimų tezės* (p. 9–11). Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejus.

Skurdauskienė, J. (2011). *Palivarkinis ūkis privačiuose Žemaitijos dvaruose XVI amžiuje*. Daktaro disertacija. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Salatkienė, B. (2016). *Kurtuvėnų dvaras: istorijos pasakojimai*. Kurtuvėnai: Kurtuvėnų regioninio parko direkcija.

Šapaitė, A. (1998). Žvalgomicių tyrinėjimai Šiaulių mieste 1997 metais. In G. Zabiela (red.), *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais* (p. 414–417). Vilnius: Diemedžio leidykla.

Šapaitė, A. (2000). Šiaulių senojo miesto tyrinėjimai 1998 m. In A. Girininkas (red.), *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais* (p. 468–471). Vilnius: Diemedžio leidykla.

Šapaitė, A. (2003). Šiauliai, Dvaro g. Nr. 85. In G. Zabiela (red.), *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2002 metais* (p. 347). Vilnius: Diemedžio leidykla.

Trimonienė, R. R. (2019). Vietos bendruomenės ir valdžios komunikacijos problemos XVII a. antrojoje pusėje (pagal Šiaulių ekonomijos pavyzdį). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, XXXIX, 195–218.

Trimonienė, R. R. (2023). *Vietos visuomenė ir valdžia. Tarpusavio sąveikos (Šiaulių ekonomijos atvejis XVII–XVIII a. pradžia)*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Ulinskytė-Balzienė, V. ir Balza, R. (2020). Šiaulių miesto Prisikėlimo aikštės urbanistinė raida. In V. Šiukščienė (sudaryt.), Šiaulių „Aušros“ muziejaus metraštis 2005–2017 (p. 81–115). Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejus.

Urbanavičius, V. (2011). Kavarsko Koplyčkalnis ir jo aplinka. In E. Varnienė (red.), *Sugrąžinta praeitis* (p. 287–296). Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai.

Vasiliauskas, E. (2008). Žagarės II (Žvelgaičio) piliakalnio ir kapinyno radiniai (kai kuriais Žagarės XII–XIII a. istorijos klausimais). *Lietuvos archeologija*, 33, 153–186.

Vasiliauskas, E. ir Zabiela, G. (2013). *Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Zabiela, G. (1995). *Lietuvos medinės pilys*. Vilnius: Diemedis.